

AZƏRBAYCANIN AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Səyyarə Məmmədova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

sayyara.sm@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, Avropa, mədəni əlaqələr, incəsənət, sənət nümunələri*

Müxtəlif mənbələrdən toplanmış tarixi faktlar əsasında yazılmış məqalədə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələrinin tarixinə nəzər salınır. Ən qədim dövrlərdən günümüzədək getdikcə intensiv xarakter alan mədəni əlaqələrin inkişafında elmin, incəsənətin, xalq sənətkarlığının bəzi sahələrinin rolu hərtərəfli tədqiq olunur. Müəllif Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələrinin tarixini faktiki materiallar əsasında şərh edir.

ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ ЕВРОПЫ

Сайяра Мамедова

Ключевые слова: *Азербайджан, Европа, культурные связи, искусство, виды искусства, ковроткачество*

В статье на основе исторических фактов, собранных из различных источников, рассматривается история культурных связей Азербайджана со странами Европы. Подробно изучается роль некоторых областей науки, искусства и народного творчества в развитии культурных связей, которые с древних времен стали еще более интенсивными. Автор комментирует историю культурных связей Азербайджана со странами Европы на основе фактических материалов.

FROM THE HISTORY OF AZERBAIJAN'S CULTURAL RELATIONS WITH EUROPEAN COUNTRIES

Sayyara Mammadova

Key words: *Azerbaijan, Europe, cultural relations, art, handicraft, carpet-making*

Written on the basis of historical facts collected from various sources, the article deals with the history Azerbaijan's cultural ties with the countries of Europe and the world. The article comprehensively explores the role of science, art, and some areas of folk art in the development of these ties from ancient times to the present day. The author explains the history of Azerbaijan's cultural relations with European and world countries on the basis of rare materials.

Təhsil və mədəniyyətin inkişafı hər bir ölkənin həm də beynəlxalq miqyasda tanınmasına, suverenlik əldə etmiş dövlətin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, indi Azərbaycanda dövlət aparatı, elm, təhsil və mədəniyyət institutları dünya standartlarına uyğun qurulur.

Ölkəmiz tarixən çoxşaxəli, olduqca müxtəlif və yekcins olmayan mədəniyyətlərin qovşağında yerləşdiyindən, siyasi və iqtisadi baxımdan bir çox hallarda basqılarla üzləşmişdir. Ən qədim zamanlardan Azərbaycan əhalisinin mədəniyyəti bir sıra qonşu xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibətlərin mövcudluğu şəraitində inkişaf edirdi.

Azərbaycan tarixində beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafında qədim Albaniya dövləti zamanında mövcud olan sənətkarlıqnümunələrini göstərmək olar. Antik və ilk Orta əsrlərdə Egey və Aralıq dənizi ölkələri xalqlarının mədəniyyəti də alban mədəniyyətinə müəyyən təsir göstərmiş və bu təsirin nəticəsində mədəni əlaqələr genişlənməmişdir [1, s.338-352].

IX əsrdən başlayaraq Azərbaycana səyahət etmiş əcnəbi səyyah və coğrafiyaşünaslar burada bəzi antik filosofların əsrlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsindən xəbər verirlər. Bu fakt o dövrdə Azərbaycanda beynəlxalq mədəni əlaqələrin özünəməxsus şəkildə inkişaf etməsini göstərməklə yanaşı, bu əlaqələrin qarşılıqlı olduğunu, Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyət xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış bir sıra parlaq alim-ədəbiyyatçı, filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı verdiyini də təsdiqləyir [3].

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dünyanın hegemon imperiyalarından sayılan sasanı, səlcuklu, teymuri və b. dövlətlərin tərkibində olmuşdur. XIII əsrdən başlayaraq monqolların Azərbaycana olan yürüşləri mədəni əlaqələr üçün əsas maneələrdən birinə çevrildi. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, dünya incəsənətinin formalaşma prosesini araşdıran alimlər özündə memarlıq, xalq sənətkarlığı, boyakarlıq, xalçaçılıq, ədəbiyyat, musiqi və s. sahələri birləşdirən Azərbaycan mədəniyyəti adlı fenomenin yüksək bədii səviyyəyə malik olduğunu dəfələrlə qeyd edirlər. Fikrimizin doğruluğu üçün təkə bir faktı

göstərək: 1982-ci ildə Moskvada çapdan çıxmış “Xarici ölkələrin incəsənət tarixi” kitabında müəllif XIV əsrdə Teymurilərin hökmlərliyi zamanında memarlıq sənətini dünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi göstərir və yazır ki, “Teymur öz gənclik şəhəri saydığı Şəhrisəbzın bərpasına xüsusi diqqət yetirirdi və bura daim İran və Azərbaycandan memar və ustaları cəlb edirdi” [4, s.69]. Göründüyü kimi, dövrün memarlığından söhbət açarkən Azərbaycan memarlarının ustalığı xüsusi vurğulanır.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda diqqəti cəlb edəcək dərəcədə yüksək zövqlə işlənmiş xalq sənəti nümunələri meydana gəlir. Xalq sənətkarlığının bəzi sahələri, məsələn, dulusçuluq, misgərlik, ipəkçilik və s. bir çox sexləri olan böyük emalatxanalar şəklində, əsl mənada digər ölkələrlə mübadilələr edə bilən geniş istehsala çevrilir, sənət əsərləri xarici ölkələrdə şöhrət qazanır. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanın elm və mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat inciləri dünyanın bir çox muzey, kitabxana və şəxsi kolleksiyalarını bəzəyir və onlar bu gün də qorunub saxlanılır. O zamanlar Azərbaycanda bədii parça istehsalı sənayesi yaradılır və burada istehsal olunan nümunələr Venesiya, Genuya şəhərlərində, həmçinin Fransa, Hollandiya, İngiltərə və Rusiyada böyük şöhrət tapır.

Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan xalçaçılıq sənəti də məhz XV əsrin sonları-XVI əsrin əvvəllərində xarici ölkələrlə mədəni mübadilələrdə əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Azərbaycanın xalça sənəti nəinki Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin xalq sənətinə, həmçinin Qərb ölkələrinin incəsənətinə də təsirsiz qalmır. Xalq rəssamı, xalça sənətinin mahir bilicisi Lətif Kərimov bu məsələyə toxunarkən yazırdı ki, “İntibah dövrünün görkəmli Avropa rəssamları öz rəsmlərinə Şirvan xalçalarında geniş istifadə olunan həndəsi naxışları bir bəzək kimi daxil edirdilər. Bu faktdan çıxış edərək demək olar ki, XV əsrdə Azərbaycan və Avropa ərazisində mədəni əlaqələr mövcud idi. Azərbaycan xalçaları o dövrdə Avropada yüksək bədii əhəmiyyət kəsb edən səviyyəli sənət əsərləri kimi qəbul olunurdu” [5, s.122]. Eyni zamanda, bu dövrün naxışlı xalçaları arasında 1530-cu ildə Ərdəbildə Şeyx Şəfi məscidi üçün toxunmuş, hazırda Nyu-Yorkun “Metropolitan” muzeyində saxlanılan və 1539-cu ildə Təbrizdə yenə həmin məscid üçün toxunmuş, hazırda Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılan xalıları xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır [6,72].

XV əsrdən etibarən Şirvanşahlar, Ağqoyunlu dövlətləri ilə Avropa ölkələri arasında diplomatik əlaqələrin qurulması bu ölkələrlə mədəni əlaqələrin sistemli təşkilinə müəyyən imkanlar açsa da, məsələnin vahid dövlət siyasəti çərçivəsində həll oluna biləcəyi hələ ehtimal olaraq qalırdı [7, s.310]. Ancaq, əlbəttə ki, XV əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin Venesiya Respublikası, Roma Papalığı, Neapol Krallığı, Polşa-Litva, Avrasiya-Macaristan, Çexiya, Almaniya dövlətləri, Burqundiya Hersoqluğu, Kipr, Rodos kimi dövlətlərlə yaradılmış

diplomatik əlaqələrinin həm də mədəniyyətlərin inteqrasiyası baxımından müəyyən əhəmiyyəti vardı [7, s.311].

Səfəvilər dövrünü əhatə edən XVI-XVII əsrlərdə ölkələr arasında mədəni əlaqələr bir qədər də ön plana çəkilir. Bu dövrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş xarici səyyahların qeydlərində Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin Avropa məktəbləri ilə inteqrasiyası məsələsi daha da qabarıqdır.

XVII əsrin Avropa səyyahları alman Adam Oleari və E.Kempler, fransız Şarden təəssüratlarında qeyd edirlər ki, ölkə ərazisindəki mədrəsələr bir çox əsas fənlərin, məsələn fəlsəfə, astronomiya, cəbrin tədrisini Avropa tədrisinə uyğun aparır, dərslərin gedişində Aristotel, Evklid, Arximed, Qalileyin əsərlərinə istinad edirlər [2, s.271-278].

Rusiya, Türkiyə və İran dövlətlərinin Azərbaycanın siyasi həyatına müdaxilələri ilə yadda qalan XVIII əsrdə ölkəmizin xarici, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələri pərakəndəhalda olsa da, davam edirdi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr hələ ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə yalnız mədəni mübadilələr, iqtibaslar şəklində həyata keçirilirdi.

XIX-XX əsrləri əhatə edən dövrdə Azərbaycanın xarici ölkələrlə mədəni əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf etsə də, bu əlaqələrin ardıcılıq və davamlılığında, əhatəli və dolğun təbliğində hələ də bir systemsizlik, pərakəndəlik hökm sürürdü. Bəzi hallarda isə ölkənin mədəni həyatına olan maraq xarici dövlətlərin Azərbaycana olan marağına çevrilirdi.

Dünya və Avropanın bədii-estetik və elmi-fəlsəfi fikrinin zənginləşdirilməsində əvəzsiz xidmətləri olan Azərbaycanın bir sıra ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi və ədəbi-fəlsəfi fikir cərəyanlarının görkəmli nümayəndələri bəzi hallarda hələ də ölkəmizdə və xaricdə lazımı qədər tanınmır. Əslində isə Azərbaycanın da aid olduğu Şərqi yaradıcı ziyalıları bəşər mədəniyyəti tarixində məxsusi yer tutur. Məşhur şərqşünas Y.E.Bertelsin dediyi kimi, "...əgər IX- XII əsrlər dövrünün Avropa mədəniyyəti tarixində ən dərin tənəzzül dövrü olduğu xatırlanarsa, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məhz Şərqi filosoflarının əsərləri Avropa xalqlarını çətin vəziyyətdən çıxarmış və onlara gələcək həyat yolunu göstərmişdir"[8, s.55]. Bu isə odeməkdir ki, dünyanın elm, mədəniyyət və incəsənət tarixində iz qoymuş, yeni məktəblər yaratmış, müxtəlif ölkələrlə mədəni əlaqələrin qurulmasında iştirak etmiş bir çox mütəfəkkirlərimizin həyat və yaradıcılığının dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi, onların əsərlərinin çap nüsxələrinin, eləcə də dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarının toplanılması və araşdırılması həm də Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixinin real mənzərəsini yaratmaq baxımından vacibdir.

Orta çağlarda beynəlxalq mədəni əlaqələrin əsas istiqaməti, əlbəttə ki, azərbaycanlı alim və mütəfəkkirlərin xarici (əsasən Şərqi) ölkələrin mədəni mühiti ilə yaxınlığı, buradakı mədrəsə və məktəblərdə müəllimlik etməsi və yaradıcı fəaliyyətlərinin davam etdirməsi faktlarıdır. Məşhur azərbaycanlı, sufi

mütəfəkkiri Şihabəddin Sührəverdinin hələ öz dövründə dünyanın əksər ölkələrində tanınması, onun bu ölkələrlə elmi, mədəni əlaqələrinin olması barədə ingilis tədqiqatçısı C.S. Triminqem (J.S. Tringham) yazırdı: “O böyük bir şeyx-ustad idi və onun həm şagirdləri, həm də “Əvarif əl-məarif” (“Biliklərin töhfələri”) əsəri vasitəsilə dövrümüzün bir çox sufi müəllimləri vəcdə gəlib təsirlənmişlər. Dünyanın hər yerindən sufilər onun yanına öyrənməyə gəlirdilər” [2, s.273].

XI əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Xətib Təbrizinin məşhur “Kitab əl-kafi fi-l-aruz və-l-Kavafi” risaləsindən çevirmə və iqtibaslar orta əsrlərdən dünyanın və Avropanın məşhur kitabxanalarında saxlanılır. Azərbaycanlı tədqiqatçı Q.Allahverdiyevin yazdığına görə, Avropa alimləri Xətib Təbrizinin yaradıcılığına bir qədər gec-yalnız XIX əsrin əvvəllərində diqqət yetirməyə başlasalar da, adı çəkilən əsərin ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika, ritorika və stilistika sahəsində əvəzolunmaz mənbə olduğunu daim qeyd etmişlər [9].

Orta əsrlər dövründə bir çox azərbaycanlı mütəfəkkir (onların arasında təbib, filosof, astronom, coğrafiyaçı, ədəbiyyatçı, tarixçi, riyaziyyatçı və s. var idi) dünyanın elmi-ədəbi mühiti ilə birbaşa qarşılıqlı münasibətdə idi. Bu səbəbdən də Azərbaycanda elm və mədəniyyət dövrün görkəmli xadimlərinin timsalında özünəməxsus şəkildə inkişaf edərək mədəni mübadilənin əsas subyektinə çevrilirdi. Tədqiqatçı alim E.Mehrəliyev qeyd edir ki, Xaqani Şirvaninin əmisi Ömər ibn Osman Kafiyəddinin də yaxından iştirakı və söyləri nəticəsində XII əsrdə yaranmış Şirvan Elmlər Akademiyası Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunmasında öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdi. Bu fikrin doğruluğunu 1953-cü ildə Fransanın paytaxtı Parisdə nəşr olunmuş ensiklopediyaların birində XI əsr Şirvan Elmlər Akademiyası haqqında verilmiş məlumat da təsdiq edir. Tədqiqatçı Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, burada o dövrdə mövcud olan elmlərdən təbabət, astronomiya, fəlsəfə, poeziya və s. öyrənilmişdir [10, s. 4-5,7].

Eyni inkişaf dinamikasını bu dövrlərdə yaranan musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı olan ədəbiyyata da aid etmək olar. IX-XIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətindəki güclü oyanışa təkan verən çiçəklənmənin əks-sədası nəinki türk, islam aləmi, eləcə də Avropanın ən qabaqcıl ölkələri ilə bağlı idi. İki istiqamətdə-musiqi əsərlərinin əbcəd hesabı ilə nota köçürülməsi və musiqinin nəzəri məsələləri ilə əlaqədar yazılan nümunələr dünya və Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyanın aparıcı vasitəsinə çevrilirdi. Bu fikri təsdiq etmək üçün Azərbaycanın XIII əsrdə yaşamış görkəmli musiqişünası Səfiyəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Faxiz Urməvinin əsərlərinin hələ o zamanlardan başlayaraq Qərb ölkələrində tanınmasını və indiyə qədər onun bir çox əlyazmasının London, İstanbul, Sank-Peterburq, Nyu-York şəhərlərinin muzeylərində saxlanılması faktını göstərmək olar. Müəllifin 1252-ci ildə ərəb dilində yazdığı, 15 hissədən ibarət “Kitab-əl Ədvar” əsəri XV əsrdə türk musiqi

nəzəriyyəçisi Şükürullah Əhmədov tərəfindən türk dilinə çevrilmişdir. İngilis alimi Henri Corc Fermerin yazdığına görə bu əsər sonralar fransız dilində də işıq üzü görmüşdü. H.C.Fermer Səfiyyədin Urməvinin bu sahədə demək olar ki, sistemli bir məktəb yaratdığını da xüsusi qeyd edir [11].

1259-cu ildə görkəmli Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin Yaxın və Orta Şərqi ən məşhur rəsədxanası sayılan Mağara rəsədxanasını yaratması da xaricdən gələn tədqiqatçıların və tələbələrin burada təhsil alıb elmi axtarışlar aparmasına böyük imkanlar açmışdı. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə, Mağara rəsədxanası digər ölkələrdə nücum elminin inkişafına həlledici təsir göstərmişdi.

Bu mövzuda aparılmış araşdırmalarda rast gəlinən maraqlı fərziyələrdən biri də qlobusun ixtirası ilə bağlıdır. Belə ki, o illərdə Mağara rəsədxanasında Nəsirəddin Tusi və Müaviyəddin Ordinin rəhbərliyi altında çalışmış azərbaycanlı mühəndis Kəriməddin Əbubəkr Mahmud oğlu Səlmasinin düzəltdiyi cihazlar arasında içiboş yer kürəsi modeli də varmış. Yəqin ki, üzərində iqlimlərin təsviri verilmiş bu fiqur coğrafi qlobus kimi nəzərdə tutulmuş. Hər halda bu fikrin doğru olmasını Ptolomeyin geosentrik sistemi daxilində planetlərin hərəkət nəzəriyyəsi barədə fərziyələrini sonralar Nəsirəddin Tusinin öz əsərlərində (məsələn, “Təhriri-Oqlidis”, “Həndəsənin əsasları”, “Şəklül-Qita”) sübuta yetirməsi əsas verir. Hazırda o cihazlardan biri Almanyanın Drezden şəhərində saxlanılır. Təəssüf ki, elm aləmində elə hesab edirlər ki, ilk coğrafi qlobusu alman alimi Martin Behaym hazırlamışdır. Ancaq bir daha qeyd edək ki, Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin London, Roma, Paris, Berlin, Vyana, Leypsiq, Drezden, Münhen, İstanbul, Kazan, Sankt-Peterburq şəhərlərinin kitabxana və elmi mərkəzlərinə səpələnmiş çoxlu sayda riyazi, astronomik və coğrafi cədvəlləri, bir sıra əsərləri hələ də öz tədqiqatçılarını gözləyir [12].

Dünyanın digər xalqları ilə mədəni əlaqələrin qurulmasında Azərbaycan ədib və alimlərinin xarici ölkələrə səfərləri də diqqət yetiriləsi məqamlardandır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın sufi poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin Yaxın Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı qələmə aldığı min beytə yaxın məşhur “Gülşəni-raz” (“Sırr gülşəni”) əsəri diqqətlə öyrənilməlidir. Əsər digər xalqların elm və biliklərini əxz etmək, bu xalqlarla əlaqələr yaratmaq baxımından da dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Təsədüfi deyil ki, bu fəlsəfi poema XIX əsrdən başlayaraq fars dilində yazılmış orijinalı ilə birlikdə alman, rus, ingilis, fransız və türk dillərində tanınmış mütəfəkkirlərin yazdığı şərhələrlə birlikdə dəfələrlə çapdan çıxmışdır. Poemanın Avropa dillərində olan ilk nəşri isə 1836-cı ildə Vyanada alman dilində, şairin Təbriz yaxınlığında doğulduğu Şəbüstər qəsəbəsinin mənzərəsi və Şeyx Mahmudun məqbərəsinin təsvirləri ilə birlikdə işıq üzü görmüşdür [7, s.313].

Ərəb və fars dillərində yazmış sələflərindən fərqli olaraq, öz əsərlərini həm də azərbaycanca qələmə almış (XIV əsr) Əhməd Qazi Bürhanəddin də Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələrinə töhfə vermiş görkəmli şəxslərdən sayıla bilər. Belə ki, Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan dilində yazdığı “Divan”ının hələ müəllifin sağlığında xəttat Xəlil ibn-Əhməd tərəfindən köçürüldüyü nüsxə Britaniya muzeyində saxlanılır və çox güman ki, əsərə İngiltərə və digər Avropa ölkələrinin şərqşünasları tərəfindən tez-tez müraciətlər olunur. Bu barədə məlumata coğrafiyaçı alim N.Kərəmovun əsərlərində rast gəlinir[13, s.3].

Azərbaycan və dünya xalqlarının elmi-mədəni əlaqələrinin bir-birinə inteqrasiya olunmasında XIV əsrin sonu-XV əsrin I yarısında yaşamış Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı, Şərq və Avropa xalqlarının etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı, ədəbiyyat və tarixi barədə ensiklopedik bilgilərə malik Əbd ər-Rəşid əl Bakuvinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Təəssüf ki, alimin “Kitab Təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-kəxxar” adlı ümumdünya coğrafiyasını əhatə edən yalnız bir əsəri bizim dövrümüzədək gəlib çıxmışdır. Professor N.Kərəmovun da qeyd etdiyi kimi, alimin səyahətlərinin və elmi bilgilərinin nəticəsi olan bu əsərdə müəllif Şərqi, Avropanın və Rusiyanın şəhərlərinin təsvirinə daha çox yer ayırır. Kitabda Orta Asiya, Hindistan, Şimali Afrika, Volqaboyu, Uralda yerləşən məntəqələrlə bərabər Qərbi Avropanın bəzi xalqları və şəhərləri – məsələn, Roma, Afina, Sevilya, Valensiya, Lissabon və s. barədə müfəssəl məlumatlar verilir.

Növbəti əsrlərdə baş verən bir çox hadisələr Azərbaycan tarixinin əlamətdar səhifələrini təşkil edir. Səfəvilər hakimiyyəti dövrünü əhatə edən XVI-XVII əsrlərdə beynəlxalq-mədəni əlaqələrin dinamikasından xəbər verən hadisələr barədə o dövrün Avropa mərkəzlərində, bir çox Avropa səyyahları və dövlət elçilərinin məlumatlarında bəhs edilir [7, s.315].

Haqqında söhbət gedən bu tarixi dövrdə Azərbaycan əsilli bir sıra qələm sahiblərinin müxtəlif Şərq və Qərb ölkələrinə səyahət edərək, mədəni yaradıcılıq mübadiləsi etmələri haqqında mənbələr də mövcuddur. Məsələn, Səib Təbrizinin Əfqanıstan, ərəb ölkələri, kiçik Asiya və Hindistanda, Tərzi Əfşarın Orta Asiya, İraq, Hindistan, hətta Avropa ölkələrində, Oruc bəy Persidskinin Rusiya, Almaniya, Çexiya və İspaniyada olmaları barədə faktlar sübut edir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya və Avropa ədəbiyyatlarının inteqrasiyası özünəməxsus şəkildə davam etmişdir.

Səfəvilər dövlətinin səfiri olmuş Oruc bəy Don Juan Persidskinin ədəbi yaradıcılığı Avropa dövləti olan İspaniya ilə sıx bağlı olduğundan, onu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1604-cü ildə İspan intibahının tanınmış nümayəndəsi Servantesin məşhur “Lamançı Don-Kixot” kitabının nəşrinə düz bir il qalmış İspan Krallığının paytaxtı olan Valyadoliddə azərbaycanlı Oruc bəy Bayatın “Don Juan Persidskinin kitabı” adlı əsəri işıq üzü görür. Mütəxəssislərin

qənaətinə görə bu əsər müəllifin öz sağlığında Avropa dillərindən birinə tərcümə olunmuş və tipografiya üsulu ilə çap edilmiş ilk Azərbaycan müəllifinin əsəri sayıla bilər. Əsərdə ruslar, farslar, ispanlar haqqında dəqiq və sərrast deyimlər, onların fərqləndirən xüsusiyyətlər ətrafı qələmə alınmışdır. Oruc bəyin İspaniya Krallığında hörmətlə qarşılanması, işıq üzü görmüş kitabı barədə yazılanlar dolayısı ilə həm də Azərbaycanın elm və mədəniyyətinə Avropanın hələ orta əsrlərdə dərin marağından xəbər verir [12].

Ümumiyyətlə, XVI əsr Azərbaycanın Avropa və Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələrinin yarandığı bir dövr idi. Bu məsələnin tarixi aspektinə toxunan O.Əfəndiyev yazır: "...XVI əsrdən Azərbaycanla Qərbi Avropa ölkələri arasında sıx ticarət əlaqələri yaranmağa başlayır. Bu əlaqələrin inkişafına təkan verən əsas amil isə Qərb ölkələrinin Azərbaycan ipəyinə xammal kimi böyük ehtiyacı idi. Sənayedə inkişafın ilkin mərhələsində olan Avropa ölkələri ucuz xammala olan ehtiyaclarına görə, o dövrdən başlayaraq, Azərbaycanla ticarət əlaqələrində maraqlı idilər" [15, s.57].

Bu tarixi iqtisadi əlaqələrin yaranması və gələcək inkişafı nəticəsində isə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Avropa alim və sənətşünaslarının tədqiqat obyektinə çevrilir. İndi dünyanın bir sıra elm və tədris mərkəzlərində Azərbaycan mədəniyyətinə dair bir çox sanballı mütəxəssis rəylərinə rast gəlmək olar. Məsələn, vaxtilə ingilis tədqiqatçısı Çarlz Riyo Britaniya Muzeyində saxlanılan türk və fars əlyazmalarının kataloqlarını tərtib edərkən, orada Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Xaqani, Nizami, Şəms Təbrizi, Həsənoğlu, Əssar Təbrizi, Nəsimi, Xətai, Füzuli haqqında da məlumat vermişdir. Bundan başqa, o, tərtib etdiyi kataloqlarda ilahiyyət, tarix, coğrafiya, dilçilik və s. elmlər haqqında qiymətli əlyazmaları toplu şəkildə sistemləşdirmişdi. Üç cilddən və əlavədən ibarət olan bu əsər klassiklərimizin irsini öyrənməklə yanaşı, mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrinin ingilis dilli ölkələrdə tədqiq olunmasına ciddi təkan vermişdir [16, s.48; 17, s.384].

Göstərilən fakt Azərbaycan ədəbiyyatına, söz sənətinə qərblilərin verdiyi yüksək qiymət və ədəbiyyatın, mədəni əlaqələrin qurulmasında vacib rolunun olması baxımından da əlamətdardır. Özü də bu maraq təkcə ingilis və fransızlar tərəfindən deyil, həm də 350 illik araşdırma tarixinə malik Azərbaycan-Almaniya ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə diqqət göstərən alman xalqının tanınmış simalarının timsalında zaman-zaman reallaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Almaniya mədəni əlaqələri XIX əsrdə yeni bir mərhələyə qalxır. 1815-ci ildə alman şərqşünası F.Dits "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundan "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edir" dastanını öz tərcüməsində nəşr etdirir. Azərbaycan mövzusu görkəmli şərqşünas, tədqiqatçı-qafqazşünas, M.F.Axundzadənin dostu Adolf Berjenin də yaradıcılığında xüsusi yer tutur: o, 1868-ci ildə "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə" kitabını Leypsiqdə alman dilində çap

etdirir. Alman şərqsünası T.Nyöldeke “Kitabi-Dədə Qorqud”un birinci Drezden əlyazma nüsxəsini öz ana dilinə tərcümə etməyə başlamış, lakin işi yarımçıq qoyaraq, əlindəki materiallarını o vaxt Almaniyada tələbə olan, gələcəyin görkəmli rus şərqsünası V.V.Bartolda vermişdir.

XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış böyük alman şairi İ.V.Höte məşhur “Şərq-Qərb Divanı”nda Nizamiyə ayrıca şeir həsr etmiş, ondan sonra gələn şairlərin sənətin sirlərini məhz Nizamidən öyrəndiklərini söyləmişdi.

Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya inteqrasiyasının maraqlı və əhəmiyyətli hadisələrindən biri də A.A.Bakıxanovun həyat və yaradıcılığının A.Berje, K.Kox, H.Brands və başqa alman şərqsünaları tərəfindən ehtiramla öyrənilməsi, əsərlərinin layiqincə qiymətləndirilməsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrin I yarısındakı görkəmli nümayəndəsi Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığına alman şairi və tərcüməçisi F.Bodenştedtin göstərdiyi dərin maraq Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində beynəlxalq əlaqələrinə parlaq nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Mirzə Şəfi ilk dəfə öz vətəninə deyil, Avropada tanınır, onun şeirlərinin çap olunaraq, məşhurlaşmasında isə F.Bodenştedt müstəsna xidmətlər göstərir. Almaniyalı xadim, Vazehin şeirlərinin müəyyən hissəsini 1850-ci ildə Ştutqartda “Minbir gecə” kitabında, tam külliyyatını isə 1851-ci ildə Berlində “Mirzə Şəfinin şərqləri” adı altında ayrıca kitab şəklində nəşr etdirir. Kitab Almaniyada yetərinə təqdir olunur və az keçmədən ingilis, fransız, italyan, norveç, holland, danimarka, polyak, çex, qədim yəhudi dillərinə tərcümə olunur və bütün Avropada sevə-sevə oxunur.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bədii nəsrin yaradıcılarından olan İsmayıl bəy Qutqaşınlının 1835-ci ildə Varşavada hərbi xidmətdə olarkən fransız dilində nəşr etdirdiyi “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi Azərbaycanın nəşriyyat sahəsində də beynəlxalq əlaqələrinin inkişaf tarixindən xəbər verir.

Burada bir vacib məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən bir xalqın yaratdığı sənət inciləri məlum və yaxud naməlum səbəbdən başqa bir xalqın sərvətinə çevrilir, yarandığı ölkədən deyil, başqa bir ölkədən dünyaya göz açır, pərvəriş tapır və öz möhtəşəmliyi sayəsində vətəninə, mənsub olduğu millətə şöhrət və hörmət gətirir. Məsələn, vaxtilə “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları kimi, Mirzə Şəfi Vazehin, İsmayıl bəy Qutqaşınlının da adı çəkilən əsərləri bu qəbildəndir. Bu dastanlar və müəllif əsərləri Avropada elm aləminə məlum olmuş və geniş tədqiq edilmişdir.

XIX yüzillikdə avropalı sənətkarların Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmələrinin daha bir bariz nümunəsi tanınmış fransız qadın yazarı Jorj Sandın 1843-cü ildə “Koroğlu” dastanını ingilis dilindən fransız dilinə tərcümə etməsidir. J.Sand tərcümənin əvvəlində “Koroğlu” dastanına bir məqalə də həsr edir. Məqalədə Koroğlunu Azərbaycanın milli qəhrəmanı adlandıran müəllif

aşıqların xarakter xüsusiyyətlərini açmağa çalışaraq bildirir ki, xalq aşığı bədahətən, birnəfəsə şeir qoşub musiqi ilə oxuyan şəxslərdir. Öz məqaləsində J.Sand Koroğlunun atını antik qəhrəman Axillesin atı ilə də müqayisə edir [18, s.316].

Tarixi faktlardan da görünür ki, XIX əsrin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda beynəlxalq mədəni əlaqələr artıq şərqi yönümlü deyil, daha çox Avropa və rusiyənümlü səciyyə daşıyır. Bu dövrdə Avropa və rus mədəniyyəti nümayəndələri Azərbaycan mədəniyyətinə daha çox müraciətlər edir, əsərləri tərcümə edir və onlardan iqtibaslar gətirirlər. Bu hal, xüsusilə, ədəbiyyatda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Yuxarıda göstərilən misallar da bunu təsdiq edir. Göründüyü kimi, azərbaycanlı şair və yazıçıların, dramaturqların dünya və Avropa ədəbiyyatının görkəmli simaları ilə yaradıcılıq əlaqələri, xarici müəlliflərin əsərlərinin Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri, qabaqcıl mədəni təcrübənin iqtibası və s. bu kimi hallar XIX əsrdən başlayaraq beynəlxalq mədəni əlaqələrin əsas aspektlərinin ədəbiyyatla bağlılığını sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2007.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007.
3. Vəlixanlı N. IX-XII əsrlər ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974.
4. История Азербайджана. Баку: Элм, 1979.
5. Azərbaycan incəsənəti. 5 cildə. I cild. Bakı: 1949.
6. Azərbaycan incəsənəti. 5 cildə. III cild. Bakı: 1966.
7. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Bakı: Sabah, 2008.
8. Бертельс Е. Низами. Москва: 1956.
9. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1962.
10. Mehrəliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı: 1999.
11. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1960.
12. Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
13. Kərəmov N. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı: 1981.
14. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: 1985.
15. Эфендиев О.А. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики шаха Исмала I (1502-1524). Баку: 1957.
16. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British museum. London: 1888.
17. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. III cild. Bakı: Elm, 2009.
18. Fərəcullayeva Elmira. Jorj Sand və Azərbaycan. Bakı, 1997, səh. 316